PALEO-AKTUEEL 14/15

ARCHEOLOGIE IN 2002 & 2003

RUG

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Nynke Tiekstra & Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: het skelet uit graf 398 te Oosterbeintum (pp. 146–149)

ISBN 90 807390 06

Adres van de redactie
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

Paleo-aktueel 14/15

Archeologie in 2002 & 2003

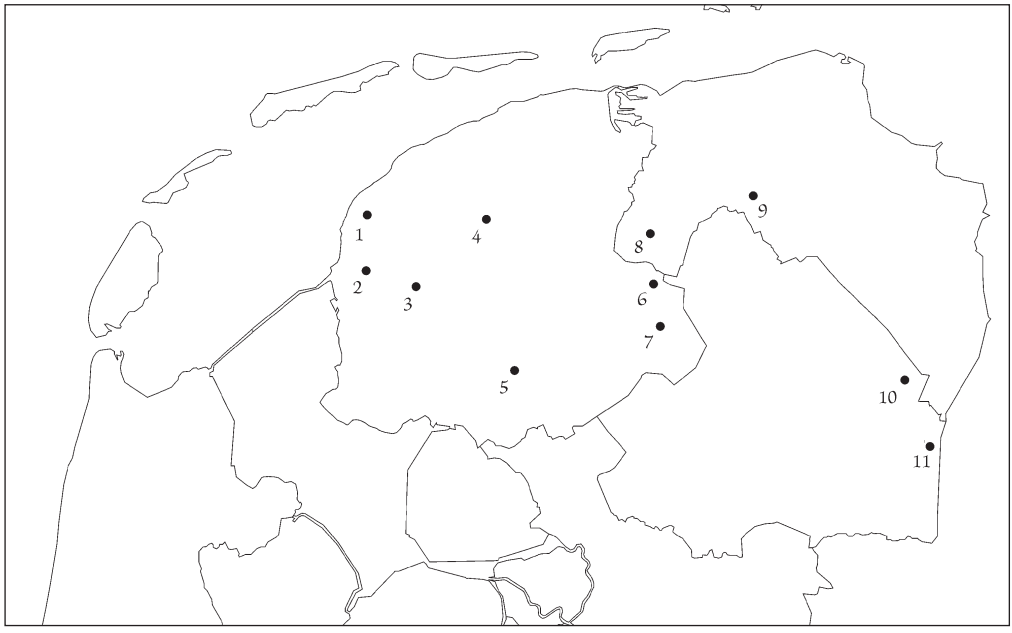
redactie

Jurjen M. Bos
Daphne Maring
Dick Stapert

Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
&
Barkhuis Publishing
2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië, 3) Griekenland, 4) Syrië, 5) Egypte, 6) Mali, 7) Duitsland.

In dit nummer: 1) Wijnaldum, 2) Pingjum, 3) Wommels-Stapert, 4) Leeuwarden, 5) Joure, 6) Siegerwoude, 7) Oosterwolde, 8) Trimunt, 9) Groningen, 10) Borger, 11) Emmerhout.

Inhoud

Voorwoord ix

H.T. Waterbolk
Het geheim van het oude heideland 1

Veerle Rots, Dick Stapert en Lykke Johansen
Spitsen van Siegerswoude (Fr.), Emmerhout (Dr.) en Luttenberg (Ov.): Gebruikssporenonderzoek 11

Lykke Johansen, Marcel Niekus en Dick Stapert
Twee vuurmakers van vuursteen van het type Rijckholt 16

R.T.J. Cappers en W.A. Ytsma
Hazelnoten en mobiliteit in het Boreaal 21

Henny Groenendijk
Grote mesolitische afslagbijl uit Trimunt, gem. Marum (Gr.) 27

Wietske Prummel en Marcel J.L.Th. Niekus
De laatmesolithische vindplaats Jardinga: de opgravingen in 2002 en 2003 31

P.J. Baak, S. Bottema, R.T.J. Cappers en H. Woldring
Vegetatiehistorie van Jardinga (Fr.) 38

Sytze Bottema
Vreemde activiteit en vreemd pollen aan de Tjonger (Fr.) 45

Nicolien Bottema-Mac Gillavry
Hergebruik van hout in de prehistorie? 48

Bjørn Smit en Daan Raemaekers
Waardevol vuursteen? Waardering en selectie
van steentijdvindplaatsen in pleistoceen Noord-Nederland 54

R.T.J. Cappers, Y. Boekema en S.A. Mulder
Zaadgrootte als domesticatiekenmerk 58

O.H. Harsema
De wereld gezien door vogel-ogen, of: de rol
van roof en diefstal in de verbreiding van de kennis van het agrarische bestaan 64

Elsa Kleine, Henk Woldring, René Cappers en Peter Attema
Holocene vegetatiegeschiedenis van de Sibaritide (Calabrië, Italië):
analyse van het pollenmateriaal uit Lago Forano 68

D.C.M. Raemaekers
Over benen werktuigen en deposities van runderhorens.
De betekenis van de categorieën wild en gedomesticeerd voor de Swifterbantcultuur 74

Ilona Kaptein
Archeozoölogisch onderzoek
van paardachtigen (*equidae* sp.) uit het vroegneolithische Nabije Oosten 78

J.E.A. Jans en R.T.J. Cappers
Brood- & macaronitarwe in het oude Egypte: een late oogst 82

Sofia Voutsaki
The Argolid, 2000–1500 BC: a new project based at the GIA 89

Peter Attema, Rik Feiken, Tymon de Haas, Martijn van Leusen en Joke Oosterhuis
Survey in het dal van de Astura, 2003 92

S.A. Mulder en R.T.J. Cappers
Een mossenatlas van indicatorsoorten voor archeobotanisch onderzoek 98

Reinder Reinders
Archeologische vindplaatsen in de vlakte van Soúrpi.
Voorlopige resultaten van de surveys in 2000 en 2002 104

Peter Attema, Jan Delvigne en Martijn van Leusen
Recent onderzoek in de omgeving van de Timpone Motta,
Francavilla Marittima (Calabria), en het *Raganello Archaeological Project* 111

M.A. Tensen, O.M.H. de Vries, J. Hille en R.T.J. Cappers
Moleculair onderzoek aan oude tarwe uit Egypte 117

Pieter Baak
Maalstenen bij de Dogon (Mali) 122

P.B. Kooi en M.J.M. de Wit
Borger *revisited*, de nederzetting op de Daalkampen (Dr.) 129

Inger Woltinge en Wietske Prummel
Wommels-Stapert (Fr.): botmateriaal uit de vroege en midden-ijzertijd 134

T. Blokzijl
Wonen en werken: commerciële activiteiten en Romeinse kust-*villae* in Latium (Midden-Italië) 139

J.T. Zeiler
Paardenrookvlees uit Kesteren (Gld.) 143

Egge Knol en Xandra Bardet
Fremde im Frühmittelalter: Noord-Nederland 146

Ypie Aalders, Helle Molthof, Wieke de Neef en Reinder Reinders
Nagels en plaatjes uit Wijnaldum (Fr.).
Aanwijzingen voor Friese klinkerschepen in de vroege Middeleeuwen? 150

Jessica Grimm
Monnikenwerk 155

A. Jager
De Vischmarktpijp en de Brol te Leeuwarden (Fr.) 159

F. Vrede
Archeobotanisch onderzoek van de beerput van de Latijnse School in Groningen (Gr.) 165

A. Jager
Kerkstraat 5–9 te Pingjum (Fr.) 171

V.R. Ridderbos en J.M. Bos
Laat 18e-eeuws pottenbakkersafval uit Joure (Fr.) 175

Voorwoord

Dit jaar is in vele opzichten een memorabel jaar geweest voor Paleo-aktueel, het bij-de-tijdse jaarboek van het Groninger Instituut voor Archeologie. Het belangrijkste feit waarmee wij werden geconfronteerd was de pensionering van de spil van de redactie, Mette Bierma. Na 13½ jaar moesten wij afscheid van haar nemen, zij het niet van haar adviezen.

Dan werd Paleo-aktueel voor het eerst een dubbelnummer over het onderzoek in de jaren 2002 en 2003. De uitgave liep helaas vertraging op; het vertrek van Mette speelde daarin natuurlijk mee, maar ook de onderwijsvernieuwing waarmee vele auteurs te maken kregen speelde een rol bij de aanlevering van artikelen.

Een extra dik dubbelnummer dus, maar we hopen van nu af aan weer echt aktueel te zijn, en jaarlijks te verschijnen, mede door de – weer een verandering – nieuwe uitgever, die zich met grote inzet bezighoudt met een nieuwe opmaak, samen met oude en nieuwe medewerkers van de tekenkamer: Jan Smit, die het omslag van de eerste nummers van Paleo-aktueel ontwierp, ging in 2004 met pensioen.

Een dubbelnummer, over 2002 en 2003, maar sommige auteurs waren zo gretig dat ook al een beetje 2004 wordt belicht. Volgend jaar meer. Ook nog, in 2004, kroonjaren voor de collegae Butler, Van Zeist, Waterbolk en anderen. Waterbolk bijt in deze aflevering de spits af met een persoonlijke terugblik op het reilen en zeilen van de archeologie en haar beoefenaars in Drenthe vanaf de tijd van Reuvens.

De redactie spreekt de hoop uit dat de vele nieuwe studenten en de vele nieuwe tijdelijke medewerkers komend jaar zullen bijdragen aan Paleo-aktueel 16, maar ook natuurlijk de amateurs in de regio's.

De redactie

De wereld gezien door vogel-ogen, of:

de rol van roof en diefstal in de verbreiding van de kennis van het agrarische bestaan

O.H. Harsema

In het laatste jaar waarin ik de beschikking had over mijn oude volkstuin zijn mijn gedachten herhaaldelijk uitgegaan naar het begin van het Neolithicum in onze streken. Wat was het geval? Eind maart vond eindelijk, na jaren van overleg en voorbereiding, de overgang plaats naar ons nieuwe tuincomplex. Op het oude terrein zal de gemeente nu eindelijk zijn zo lang gekoesterde industriele ambities verder kunnen uitleven. Omdat een nieuwe tuin niet het eerste jaar al het hele scala aan gewassen levert waaraan wij gewend waren, was ons nog enige tijd gegeven om van de meerjarige gewassen zoals aardbeien, frambozen, bessen en ook bijvoorbeeld asperges, op onze oude tuin te oogsten. Nieuwe inzaai en aanplant was daar echter niet meer toegestaan en daarom bleef grondbewerking en onderhoud er achterwege of uiterst minimaal. Dat leverde interessante informatie.

Iedere volkstuinder kent de belangstelling van onze medeschepselen voor de gewassen die hij verbouwt. Zonder het gebruik van rasters, netten, gaas- of vliesdoek, beweging en geluid veroorzakende attributen etc., komt van de potentiële productie maar een beperkt deel de eigenaar ten goede. Daarbij is ook goed merkbaar dat van de lijfelijke aanwezigheid van de tuinder zelf – en van zijn collega's op het complex – in het bijzonder een afschrikkende werking uitgaat. Het is duidelijk: de wilde fauna heeft het niet zo op ons maar met flexibele werktijden weet men zich toch heel aardig te redden.

Nu onze hoofdaandacht en activiteit vooral op het nieuwe tuincomplex was gericht, was de preventieve zorg ten aanzien van de gewassen op de oude tuin minimaal. Een hoge wildschade mocht dus worden verwacht en alles wat ons nog overbleef, met name aan vruchten, was meegenomen. Maar de praktijk leerde anders. Aardbeien, frambozen, bessen en later in het seizoen ook bramen en herfstframbozen, leverden zonder beschermende maatregelen oogsten die zeker niet onderdeden voor die in vorige jaren. Verlies door vogelvraat was niet groter maar eerder geringer dan voorheen en dat zonder de protectie van weleer. Er leek voor onze aanplant nauwelijks belangstelling meer. Wat kon daarvan de oorzaak zijn?

De oorzaak lag niet in een sterke afname van de vogelpopulatie. Voor lage gewassen als de aardbeien gold wel dat het opschietende onkruid een soort bodem-*jungle* vormde waaraan de vogels niet gewend waren. Of merels, zanglijsters, spreeuwen tot de normale prooi van bijvoorbeeld bunzings behoren is mij niet bekend maar de begroeiing die ik hierboven schetste, leverde zeker een goede dekking voor dergelijke jagers. In september nam ik, midden overdag, op het oude tuincomplex de bunzing binnen een half uur twee maal waar (mogelijk hetzelfde individu maar wel op verschillende locaties, ca. 100 m van elkaar). Waarom echter frambozen, Tayberries, rode bessen en bramen ook veel minder werden geplunderd dan normaal was niet te verklaren uit de dichtere bodembegroeiing. Daar staken deze gewassen royaal bovenuit.

Wat zich opdrong was de gedachte dat voor de vogels de aardigheid er eigenlijk wat af was en dat niet omdat de kwaliteit van het gewas minder was. Was het te eenvoudig geworden om het te roven? Had onze eigen sterk verminderde aandacht voor het gewas dat tot iets gemaakt dat bijna als minderwaardig werd gezien? Dat hier sprake is van projectie van menselijke gedachten en gevoelens realiseer ik mij natuurlijk heel goed. Wat we

objectief gezien kunnen stellen is dat de context waarin de beschreven gewassen zich ruim 25 jaar hadden bevonden, te weten in goed onderhouden tuinen, waar planten en struiken groeiden op van onkruid vrijgehouden bedden, gescheiden door geschoffelde paden – een minicultuurlandschap in optima forma – plotseling was veranderd. Niet de gewassen waren verdwenen maar de vertrouwde context bestond niet meer. En dat laatste niet op slechts één tuin maar op wel zo'n honderd, op het hele, vele hectaren grote volkstuincomplex.

Iedereen weet hoe snel de verruiging gaat van een perceel beekdalgroenland dat in handen van een natuurbeschermingsinstantie is gevallen. Na één jaar is de verandering van eigenaar op bijna stereotype wijze herkenbaar. Een niet meer onderhouden volkstuin ziet er na het voorjaar al uiterst rommelig uit en is binnen een half jaar volkomen verruigd. Alleen het hoofdpadenstelsel laat dan nog duidelijk de oude structuur zien.

Prehistorische mensen werden in het begin van het Neolithicum geconfronteerd met cultuurland-enclaves die in hun omgeving aanwezig waren of begonnen te ontstaan, zonder dat zij daarin zelf de hand hadden. Ik kon mij goed voorstellen dat de 'belangstelling' van deze toeschouwers voor de verzorgde veldjes van de producenten hen gemakkelijk het etiket 'rovers en dieven' kon hebben bezorgd. De Franse filosoof J.J. Rousseau heeft in zijn *Vertoog over de Ongelijkheid* (1e, Franse, uitgave 1755)[1] al lang geleden gewezen op één van de voorwaarden voor de overgang naar agrarische productie, namelijk dat de producent ruime zekerheid moest hebben dat hijzelf in de eerste plaats van de voortbrengselen van zijn arbeid zou profiteren. Het eigendomsrecht op de producten impliceerde in wezen dat hij ook de eigenaar was van, althans het exclusieve gebruiksrecht had op, het grondstuk waarop hij de gewassen verbouwde. Pas dan was de investering in arbeid lonend, in de bewerking van de grond en in beveiligende voorzieningen (omheining van de velden, beschermende onderkomens voor de opslag). Deze voorzieningen demonstreerden tevens de rechten van de eigenaar en op vergelijkbare wijze kon ook de bezitsclaim op vee door investering in toezicht (hoeden) en onderkomen worden gedemonstreerd.

Natuurlijk mag worden verwacht dat afspraken over eigendomsrechten, zoals hierboven bedoeld, die door een gemeenschap worden gemaakt, daarbinnen als geldig worden erkend en gerespecteerd worden. Buitenstaanders of ook randfiguren in de gemeenschap – *the have-nots* – konden ze echter aan hun laars lappen, om niet te spreken over die creaturen die voor redelijke afspraken in het geheel niet vatbaar zijn: vogels, knaagdieren, grof wild. Deze predatoren werden natuurlijk aangetrokken door de nieuwe voedselcomponenten die aanvankelijk op kleine enclaves in het natuurlijke landschap verschenen. Ze konden in het begin een aanzienlijke schadepost vormen. Met de toename van het cultuurlandareaal nam deze schade relatief af. De waardering voor sommige elementen in het nieuwe cultuurland conflicteerde ook niet met de menselijke belangen. Het opruimen van insecten en kleine knaagdieren door vogels was zelfs voordelig.

Wat het verlaten van mijn volkstuin mij aan inzicht opleverde is dat de waardering door derden – in dit geval vooral de vogels – niet alleen bepaald werd door de beschikbare producten. Zij was ruimer en betrof in wezen de goed onderhouden, overzichtelijke cultuurland-enclave als geheel. Verruiging doet het karakter veranderen en de waardering verminderen, ook als de aangeboden productie niet wezenlijk is afgenomen. Voor de wilde fauna is kennelijk ook de infrastructuur in de gebruiksfase van groot belang. Omheiningen, gaaswerken, bonenstokken etc. als rust- en uitzichtspunten, additieve tijdelijke voorzieningen als mest-, compost- en afvalhopen voor de dierlijke eiwitten, struiken en hagen voor de dekking. En bijna essentieel voor de appreciatie bleek het regelmatig onderhoud, dat de overzichtelijkheid van het terrein en het zicht op zijn voedselaanbod vergemakkelijkt.

Weer terugkerend naar de mens als belager van de agrarische productie van anderen is het niet zo moeilijk ons een dergelijke situatie in tijd en ruimte concreet voor te stellen en nog wel in onze eigen omgeving. Als tijd kunnen we denken aan het Vroeg-Neolithicum, als belagers aan de bewoners van kusten en delta's in Noord-West Europa, als

benadeelden aan de Bandkeramische boeren en hun opvolgers in het binnenland. Men kan zich moeilijk voorstellen dat de Swifterbant-mensen onwetend waren ten aanzien van het leefmilieu en de leefwijze van bijvoorbeeld de Rössener boeren in het Westfaalse Münsterland, nauwelijks 150 km van hen verwijderd, naar het zuidoosten. Dat de kennismaking met de op agrarische productie gebaseerde, sedentaire leefwijze in het binnenland de wereld van de deltabewoners heeft beïnvloed, lijdt ook geen twijfel. Wat de technologie betreft kunnen we ons dat bijvoorbeeld indenken met betrekking tot de aardewerkproductie.

In hoeverre er beïnvloeding is geweest op de wijze waarop in het bestaan werd voorzien, is een vraag die veel moeilijker te beantwoorden is. Een groot deel van het leefmilieu van de deltabewoners leende zich slecht voor agrarische productie maar mogelijkheden waren er zeker. Men denke in plaats van aan Swifterbant zelf bijvoorbeeld aan Schokland, geografisch op niet veel meer dan 10 km afstand. Op enkele tientallen km's afstand van Swifterbant bevonden zich langs het beneden-Vechtdal legio mogelijkheden voor landbouw. Het is in ieder geval zeker dat de bewoners van Swifterbant graan ook werkelijk kenden, al hebben zij het daar direct ter plaatse niet gemakkelijk kunnen verbouwen.

De eerste kennismaking van Swifterbant-mensen met graan en andere agrarische producten zal hebben plaatsgevonden in het woongebied van de Rössen-bewoners, bijvoorbeeld in het al genoemde Münsterland. Ik stel mij voor dat zeker het open cultuurlandkarakter van het milieu om de Rössen-nederzettingen door de Swifterbant-bewoners zal zijn geapprecieerd. En wat de agrarische voortbrengselen betrof zal de tijd en de aandacht die de producenten er aan besteedden op zich al een signaal hebben afgegeven: wat zoveel zorg kreeg moest wel de moeite waard zijn.

Men kan zich voorstellen dat er tussen beide groepen bewoners, Rössen en Swifterbant, een patroon van reguliere ruil en uitwisseling tot stand kwam. De lezer zal begrepen hebben dat die veronderstelling niet in de lijn van mijn verhaal ligt. Dat het van eigenaar wisselen van consumptieve goederen niet altijd tot tevredenheid van beide partijen verliep, lijdt voor mij geen twijfel. Waar naar mijn overtuiging de ene partij bij thuiskomst geprezen zal zijn vanwege de royale buit en daarmee ook nog aanzienlijk aan prestige zal hebben gewonnen, zal de andere zich niet zelden het slachtoffer hebben gevoeld van ordinaire roof en diefstal. Dat laatste – roof en diefstal in de prehistorie – begint een populaire verklaring te worden in onze interpretatie van het verleden. Roymans heeft ons al wat langer geleden van veeroof naar historisch Iers model in de Zuid-Nederlandse ijzertijd proberen te overtuigen. Louwe Kooijmans poneerde onlangs vee- en vrouwenroof in de midden-bronstijd in West-Nederland, ter verklaring van het massagraf van Wassenaar, in een programma van *National Geographic*. West-Friese boeren werden daarbij als de waarschijnlijke daders aangewezen.

Hoewel de kennismaking met de neolithische economie en het daaraan verbonden cultuurlandschap niet lijkt te hebben geleid tot een omschakeling die een verlaten van de delta op grote schaal tot gevolg had, kan het kleine groepjes hebben verleid tot de exploratie en beginnende agrarische exploitatie van de hogere gronden van Noord-Nederland. Ook bij de achtergeblevenen zal er echter een bredere kijk op de wereld hebben bestaan, een wereld waarin elders zaken werden geproduceerd die even begeerlijk waren als bijvoorbeeld de specerijen uit de Oost vijf eeuwen geleden. En in beide gevallen zal het gevaar dat aan het verkrijgen ervan was verbonden en de moeite die het kostte, aan het prestigieuze karakter van de producten niet weinig hebben bijgedragen. Of het belangrijk was voor het voortbestaan en of de smaak bijzonder werd gewaardeerd, hoeft geen grote rol te hebben gespeeld. Het kon slechts met moeite en gevaar worden verkregen en werd alleen al daarom hoog geschat.

Tot slot, en direct aansluitend bij het vorige, nog even terug naar de vogels. Zij waardeerden de goed onderhouden volkstuin met zijn rijke en gevarieerde voedselaanbod. Maar is er ook niet zoiets als een er- en herkenning van prestigieus voedsel? Voedsel dat moeilijk bereikbaar is (gemaakt), waar vernuft en waaghalzerij voor nodig is om het te verkrijgen. Ik herinner mij die zomer, een aantal jaren geleden, waarin ik een deel van

de kersen aan een boom in mijn voortuin met een net had geprobeerd te beschermen tegen de vogels. In de loop van de middag moest ik binnen een uur driemaal een verstrikt geraakte Vlaamse gaai uit het net bevrijden. Natuurlijk hadden de prachtige grote *Knorpelkirsche* de belangstelling van de vogels maar zo'n kamikaze-benadering had ik niet verwacht. Onervarenheid zal bij de jonge vogels (twee van de drie) zeker een rol hebben gespeeld maar na mijn ervaringen op de volkstuin vraag ik mij af of het net niet eerder aantrok dan afschrok.

Summary

The author reflects on his experiences in the final year of exploiting his old allotment plot, having been forced to move to another location for his vegetable and fruit gardening. In the aftermath harvesting from perennials (e.g. berries, asparagus) was still permitted, but further cultivation was not. As maintenance and crop protection fell away, expectations as to the amount of berries left for human consumption were low. However, predatory behaviour of birds proved to be much less severe than expected. Presumably the garden's unkempt state had made it less attractive to winged robbers. Parallels are drawn to the Early Neolithic, when the first well-maintained agricultural fields appeared on the Northwest European plain. Theft and robbery will have been forceful agents in the spread of farming knowledge and products to the coastal areas and deltas in northwestern Europe, adjacent to the farmland of the Danubian farmers and their successors.

Noot

1. Een Nederlandse vertaling verscheen in 1983 bij Boom (Meppel/Amsterdam). Ik haak in op het gestelde op met name pp. 69–70, 91 en 100–102 in deze uitgave (voor een uitgebreide bespreking en analyse van het werk, zie Lemaire, 1980).

Literatuur

Lemaire, T., 1980. *Het vertoog over de ongelijkheid van Jean-Jacques Rousseau.* Baarn.